ڕەنگدانەوەی بیری ناسیۆنالیستی و نەتەوەیی
پێشکەوتنخواز لەسرووودەکانی دڵداردا

عەبدولواحید ئیدریس شەریف

بەشی یەکەم:

تەوەری یەکەم: چەمک و پێناسەی بیری نەتەوەیی:

سەرەتا پێناسەیەکی نەتەوە دەکەین کە لەئینسایکۆلۆپیدیای گشتی هاتووە ((کۆمەڵە خەڵکێکی چەسپاون لەمێژوودا، زەوی و زمان و ژیانی ئابووری و باری دەروونی و کلتوری هاوبەش کۆیان دەکاتەوە، نەتەوە لەگەڵ ڕەگەز و قەبیلەدا جیاوازە، چونکە ڕەگەز بەهۆی چەند سیفەتێکی بایۆلۆجی وەک (ڕەنگی پێست و قژ ...) جیادەکرێتەوە لەیەک، بەڵام نەتەوە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، لەگەڵ قەبیلەشدا بەوە جیا دەکرێتەوە، کەنەتەوە دیاردەیەکی مێژووییە، بەڵام قەبیلە بە دیاردەیەکی ئەتنۆگرافی دادەنرێت)) (یاسین سابیر، ٢٠٠٥، ١٠٧٨) بەپێی ئەو پێناسەیە، زمان، خاک، نەژاد و فەرهەنگ، کەلتوور بنەما سەرەکییەکانی بوونی نەتەوەن، هەر سەبارەت بەنەتەوە (بوید شیفر) پێی وایە ((وشەی نەتەوایەتی بەلاتینی بریتییە لە(Nascor) لەساکارترین لێکدانەوەیدا واتای (من لەدایک بووم) دەبەخشێت کە وشەی (نەتەوە) (نەتەوایەتی) (بیری نەتەوەیی) لێکەوتۆتەوە)) (د.جعفر خصیاک، ١٩٦٦،ص٨١)، (پیر ڤیلار) دەڵێت ((ئەوەی نەتەوە (گەل) جیادەکاتەوە و ماناکەی بەرجەستەتە دەکات ئەوەیە کەنوێنەری بەرژەوەندی گشتییە لەبەرامبەر بەرژەوەندییە تایبەتییەکاندا)) (اریک هوبز باوم، ،) بەپێی ئەم پێناسەیە ئامانج و خواستی نەتەوە پیرۆزتر و گەورەترە لە ئامانجی هۆز و خێڵ و تاک، (جۆزێف ستالین)یش وا پێناسەی نەتەوە دەکات ((نەتەوە بریتییە لەکۆمەڵگایەکی مرۆیی جێگیر، کە لەپرۆسەی مێژوودا و لەسەر بناغەی زمان و خاک و ژیانی ئابووری هاوبەش و پێکهاتەی سایکۆلۆژی کە کەلتورێکی هاوبەشی پێک هێناوە)) (هۆشیار عهبدالرحمن، ٢٠٠٤،٢٠)، بۆیە دەتوانین بڵێین نەتەوە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی خاوەن مێژوو و زمان و کەلتوری هاوبەشە، پەیوەندی بەدەوڵەتبوونەوە نییە، بەشێک لەنەتەوەکان خاوەن دەوڵەتی سەربەخۆن، بەشێکیشیان بێ دەوڵەتن وەکو نەتەوەی کورد، گەرچی هەموو بنەماکانی نەتەوەش هەیە لەنەتەوەی کورد.

ناسیۆنالیزم (نەتەوەیی) لەسەدەی هەژدەم لەئەوروپا وەک دیاردەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتوری سەریهەڵداوە و بووە، بەهۆی ڕاکێشانی سەرنجی ژمارەیەک توێژەر و بیریار بەلای خۆیدا، بۆتە بابەتی شیکردنەوە و بەتایبەت دوای سەرهەڵدانی چەوسانەوەی نەتەوایەتی لەلایەن نەتەوە دەسەڵاتدار و زۆرەکان.

زاراوەی (نەتەوەیی) یان (ناسیۆنالیستی) یەک پێناسەی دیاریکراوی نییە، بەڵکو دەیان پێناسەی جۆراوجۆر لەخۆ دەگرێت (هەر زانا و بیردۆز و ڕۆشـــنبیرێکی ســـیاســـی و کەس و لایەن وکۆمەڵێک بەپێی کات و شـــوێن و قۆناغ و بارودۆخی ڕۆژگار و ســـەردەمەکەی ... پێناســـەی بیری نەتەوەیی کردووە) (عەبدوللا ئاگرین، ١٩٩٠، ٣٦) واتە هەرکەســـە بەپێی هەســـتی خۆی بۆ باوەڕی نەتەوەیی، چەند لای پەســـندە، چەند ڕقی لێیەتی پێناســـەی کردووە، بۆیە چەمکی ناسیۆنالیزم لەنێوان تیرۆیزمی ناسیۆنالیزم و مێژوو نووس و شارەزایان واتاو مانای جیاواز لەخۆ دەگرێت، لەفەرهەنگی ئۆکسفۆردی ئینگلیزی هاتووە کە ((ناسیۆنالیزم ویست و ئارەزووی گرووپێکی مرۆییە کە هاوبەشـــن لە (ڕەگەز، کەلتور، زمان، ... هتد) بۆ پێکهێنانی دەوڵـەتی ســـەربەخۆ)) (جەعفەر عەلی، ٢٠٠٤، ٢٩)، واتە بەو مانایەی ناســـیۆنالیزم ویســـتی تاکە بۆ نەتەوەکەی، (د. جەمال نەبەز)یش بەم شێوەیە وشەی (نەتەوەیی) شیکردۆتەوە (((نەتەوەیی)ی کوردی لەجیاتی وشـــەی (قومی)ی عەرەبی و وشـــەی (ناســـیۆنالیســـت Nationalest)ی فەرەنسی کە بەزمانی ئینگلیزی (نیشنالیست Nationalest) بەزمانی ئەڵمانی (ناسیۆنالیست)) (جەمال نەبەز، ١٩٨٤، ٦) بەکار دەهێنرێت بۆ زیاتر چوونە قوڵایی پێناســـەی ناســـیۆنالیزم، ڕستەیەک لە ڕاگەیاندنی مافەگشتییەکانی فەرەنسای ساڵی ١٧٩٥ وەردەگرین: ((هەموو گەلێکی ســـەربەخۆ و خاوەن دەســـەڵات، ژمارەی دانیشـــتوان و پێوانەی خاکەکەی هەرچەند بێت، ئەم دەســـەڵاتە و چوارچێوەیە پیرۆز و ســـروشـــتی و بەرهەقە)) (لوســـیان جوم، ١٩٨٩، ٤٠٧) وەک لەســـەرەتا ئاماژەمان پێدا، پێناســـەکانی (نەتەوەیی) هەڵگری واتای لێک جیاوازن، وەک لەپێناســـەیەکی تر وا ناســـاندراوە ((نەتەوەیی بریتییە لەبزوتنەوەیەکی ئایدۆلۆجی هەوڵ بۆ بەدەست هێنان و هێشتنەوەی ئۆتۆنۆمی و یەکێتی و ناسنامەی دانیشتوانێک دەدات کە هەندێک لەئەندامانی نەتەوەیی ڕاستەقینە پێک دەهێنن لەڕێگەی نەتەوە بوون دان)) (هۆشیار عبدالرحمن، ٢٠٠٤، ١٨)، لەبەر زۆری تێڕوانینی لێک جیا بۆ ناسیۆنالیزم، جەخت کردن لەسەر یەک پێناسە، کارێکی زانســـتی پەســـند نییە، بەبۆچوونی (شـــیفد) ((ناســـیۆنالیزمی هەرنەتەوەیەک دەبێتە سیمبوڵی فیکری بۆ گوزارشت کردن لەخودی نەتەوەکە، بەجۆرێک کە بەرگێکی جیاواز لەوانیتر دەپۆشـــێت و بەڕەنگێکی جیاوازتریش لەڕەنگی ناســـیۆنالیزمی نەتەوەکانی تر خۆی دەنوێنێ، ناســـیۆنالیزم لەژینگەیەکەوە بۆ ژینگەیەکی تر و لەقۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر جیاوازە، ناسیۆنالیزمی کەلتورێکی ئازادو پەرەسەند و جیاوازە لەناسیۆنالیزمی نەتەوەیەکی ژێردەستەو کەلتور داگیر کراو)) (جەعفەر عەلی، ٢٠٠٤،٢٤)، لەکۆی ئەو پێناسانەی خرانە ڕوو، ئەو ڕاستییە ســـەرنجمان ڕادەکێشـــێت کە ناســـیۆنالیزم هەوێنی خۆشـــەویســـتی نەتەوەییە، مرۆڤ ئەگەر بەووردی نەچێتە نێو ناسیۆنالیزم (نەتەوەیی) ناتوانێ ببێتە تاکێکی نەتەوە خوازی پێشکەوتوو، لەیەکێک لەبوارەکانی خزمەت بەنەتەوە، ڕۆڵی دڵسۆزانەی ببینێ.

تەوەرەی دووەم: مێژووی سەرهەڵدانی بیر نەتەوەیی:

ســـەبارەت بەمێژووی ســـەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لەجیهاندا، وەک چۆن چەمک و پێناســـەی جیاواز لەخۆ دەگرێت، لەمێژووی ســـەرهەڵدانیشـــی بیر و بۆچوونی جیاواز خراوەتە ڕوو، ئەمەش بەهۆی جیاوازی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و فەرهەنگی لەئەورووپا، بەتێڕمان لەو مێژووە جیاوازانەی باس کراون، دەتوانین نزیکببینەوە لەڕاســـتی ئەو مێژووەی

جێی باوەڕە، بیری وا هەیە ئەم مێژووە (مێژووی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم) دەگێڕێتەوە بۆ یۆنانییەکان و شکسپیر، ژمارەیەکی تر لەنوسەران بڕوایان وایە کە هەستی نەتەوەیی دیاردەیەکی سروشتییە، پەیوەستە بەبوونی مرۆڤەوە و لێی جیاناکرێتەوە، بەو مانایەی لەو کاتەوەی کۆمەڵگا مرۆییەکان بونیان هەیە، هەست و هۆشی نەتەوەیش بوونی هەیە، بۆچونێکی تر هەیە نزیک لەم بۆچونە کە (هانز کۆهن)ە دەڵێت: مێژوو بەدرێژایی چاخەکانی تۆوی هەستی نەتەوایەتی تێدا بەدی دەکرێت لە دەستگرتنی بەهێزی خەڵک بەزەوی و داب و نەریت و ئەو دەسەڵاتەی لە هەرێمێکی دیاریکراودا هەیانبووە خۆی دەنوێنێ، هەروەها دەڵێن: ناسیۆنالیزم یەکەم جار بە (جاندارک) لەشەڕی سەد ساڵەی دەستی پێکرد، بەڵام بەهۆی جەنگە ئاینییەکانی فەرەنسا دووچاری لەناو چوون هات، جارێکی تر لەسەردەمی شۆڕشی فەرەنسا (شۆڕشی ١٧٨٩) سەرلەنوێ دەرکەوتەوە، مێژونووسانی تر دەڵێن: بەر لەو مێژووە دەرکەوتووە، بۆ نموونە (ئۆگست تیدی) دەڵێ: گیانی نەتەوەیی فەرەنسی لە سەدەی (٩ز) بەئاگا هاتووە، (لۆنگتون) سەرەتای ئەم ڕابوونە دەگێڕێتەوە بۆ سەدەی (١٢ز) ، (ڕانکە)ش بۆ سەدەی (١٣ز) (جەعفەر عەلی، ٢٠٠٤،٤٧)، بەڵام گەشەکردن و زیاتر گرنگی دان بە ناسیۆنالیزم (نەتەوەیی) لەو کاتەوەیە کە چەوسانەوەی نەتەوایەتی هانی نەتەوە ژێردەستەکانی داوە بەرگری لەبوونی خۆیان بکەن، (عەبدوللا ئاگرین)یش جەخت لەو بۆچوونە دەکات کە لەوەتی مرۆڤ هەیە، بیری نەتەوەیش هەیە دەڵێت: ((مێژووی سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لەگەڵ سەرەتای دێرینترین مێژووی مرۆڤدا هەبووە و تا مرۆڤیش بمێنێت، هەست و سۆز و بیرو باوەڕ و بەها بەرزو پیرۆزەکانی نەتەوایەتی دەمێنێت)) (عەبدوللا ئاگرین، ١٩٩١، ٤٠)، بۆیە دەتوانین بڵێین هەستی نەتەوایەتی لەکۆنەوە هەر هەبووە، لەگەڵ چاو هەڵێنانی مرۆڤ، ئەو هەستە لەدەروونی مرۆڤدا چەکەرەی کردووە بەڵام لەگەڵ گەشەکردنی بواری کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیدا ئەو هەستەش قۆناغەکانی سەرەتایی بڕیوە، کەبنەمای سەرەکی زمان بووە، شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٧٨٩ی فەرەنسا ڕۆڵێکی بەرچاوی دیتوە لە گرنگی دان بە (نەتەوەیی) و بنەماکانی مافی مرۆڤ، ئەڵمانیاش دوای هێرش و پەلامارەکانی (ناپلۆن بۆنابارت)و شەڕی (بینا)ی ساڵی (١٩٠٨) ئەو کوشتار و وێرانکاریەی لەشکری فەرەنسا کردی، هۆکارێکی سەرەکی بوو کەنووسەر و بیرمەندە ئەڵمانییەکان، بەرەو یەکگرتنی بیری نەتەوەیی و نیشتیمان پەروەری برۆن و چەمکی بیری نەتەوەیی ڕوونبکەنەوە، کە ((فیختە)) یەکێکە لەو بیرمەندانە کە گرنگی زۆر بەزمانی نەتەوایەتی داوە، ئەم هەستە نەتەوایەتییە ئەمریکاشی گرتەوە، نوسەرێکی وەک (نووە. وێبتەر، ١٧٥٨ – ١٨٤٣) هەوڵی بوژاندنەوەی زمانی نەتەوایەتی دەدا، (شموئیل نوکس)یش پەروەردەی نەتەوایەتی دەکرد (فواد تایەر، ٢٠٠١، ١١٨)، ئەنجامی ڕینیسانس یارمەتی دەرێکی گەورە بوو بۆ دروست بوونی زمانی نەتەوەیی یەکگرتوو لەئەوروپا، کە ئەمەش هۆکارێکی کاریگەربوو بۆ دروست بوونی هەستی نەتەوەیی یەکگرتوو و نیشتیمانی یەکگرتوو، تا ئەمڕۆکە ئەو هەستە پەرەی پێ دەدرێت.

تەوەرەی سێیەم: بیری نەتەوەیی لای کورد:

وەکو هەموو نەتەوەکانیتر لەو ڕۆژەوەی هەستی بەچەوسانەوە کردووە، بەچاوی نەتەوەی پلە دوو سەیر کراوە و داگیرکەران لەژێر دەمامکی ئاییندا هەوڵی تواندنەوە و لەناو بردنیان داوە،

هەر لەو کاتەوە کوردە رۆشـــنبیر و بەئاگاکان چرای هۆشـــیارکردنەوەی نەتەوەییان داگیرساندووە، ((راستی لەوەدایە: ئایدۆلۆژیای نەتەوایەتی کورد پێش لە (٣٠٠) سێ سەد ساڵ لەلایەن ئەحمەدی خانییەوە دارێژراوە، ئەمەش لەپێشـــەکی (مەم و زین)دا ئەم نەتەوە خوازییە بێ هاوتایە بوو لەجیهانی ئیسلامدا)) (ئەمیر حەسەن پوور، ١٩٩٧، ١٠١)، بەڵام بەر لەئەحمەدی خانی، مەلای جزیری داوا لەهاو زمانانی دەکات، شـــیعرەکانی ئەو بخوێننەوە چیان لەشـــیعری سەعدی و حافزی شیرازییە کە دوو شاعیری ناسراوی فارسن، ئەو کاتە غەزەلەکانی ئەو دوو شاعیرە لەناو خوێندەوارانی کورد بڵاو بوون:

گەر لوئلوئی مەنثور ژ نەضمێ تو دخوازی

وەر شیعرێ مەلێ بین تە ب شیرازێ چ حاجەت (صادق بەهائەدین، ١٩٧٧، ١٤٦)

مەلای جزیری لەســـەدەکانی (١٦و ١٧) ئەم داخوازی و هیوایەی خۆی بەشـــیعر دەربڕیووە تا کورد بەرەو یەکیەتی نەتەوەیی و دوور کەوتنەوە لەفارس و تورک بڕۆن، لەدێرە شـــیعرێکدا خۆشـــەویستی و دڵسۆزی خۆی بۆ کوردســـتان دەردەبڕێ و خۆی دەکات بەگوڵێک لەباخی ئیرەمی بۆتان و شەوچرای رووناکی شەوی تاریکی کوردستان:

گولێ باغێ (ارم)ێ بوهتانم

شەب چراغێ شەبێ کوردستانم (د. عزالدین مصطفی رسول، ١٩٧٩، ٨٩)

جەنگی (چاڵدێران) لەساڵی (١٥١٤) لەنێوان سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی و شا ئیسماعیل ســـەفەوی، زیانێکی زۆری بەنەتەوەی کورد گەیاند، چونکە مەیدانی جەنگ خاکی کوردســـتان بوو، کە بووە هۆی وێران کردن و ســـوتان و خاپوور کردنیماڵی کورد، زۆربەی نووســـەر و مێژوو نووســـانی کورد جەخت لەســـاڵی (١٦٩٥) دەکەنەوە بۆ ســـەرەتای ســـەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لای کورد، ئەویش نوسینی (مەم و زین)ەکەی خانی بەسـەرچاوەی ئەم بیرە دەزانن، کە پشـتیان بەچەند دێرێک لەهۆنراوەکانی ئەحمەدی خانی بەستووە کە بەئازایەتی و جوامێری کوردانە هەڵدەڵێ و رەخنە لەمیر و حاکمەکانی کورد دەگرێت کە چۆن بوون بەپاشکۆی رۆم و عەجەم.

ژمارەیەکیتر لەنووسـەران بۆ سـەرەتای سـەرهەڵدانی (ناسیۆنالیزمی کوردی) جەخت لەسـەر راپەرینەکەی میر بەدرخان لەســـاڵی (١٨٤٣ – ١٨٤٧)ی میری بۆتان دەکەنەوە، بەدرخان کە جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست، ئامانجی رزگار کردنی سەرتاسەری کوردستان بوو لەستەم و زۆرداری تورک، هەروەها بۆ دامەزراندنی یەکێتیەکی گشـتی نێوان میرەکانی کورد تێدەکۆشـا (جەعفەر عەلی، ٢٠٠٤، ١٤٧)، جەمال نەبەز دەڵێت: (هەوڵدان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنال لای کورد بەکردەوە لەســـەدەی هەژدەوە دەســـتی پێکردووە و لەنیوەی یەکەمی نۆزدەدا گەیشـتۆتە پلەی خەباتی چەکدارانەی رێکخراو، کاتێک میرەکانی کوردسـتان کەوتنە راپەڕین و بەیەکدادان لەگەڵ دەوڵەتەکانی عوســـمانی و ئێرانی (جەمال نەبەز،٢٢،١٩٨٤)، زۆربەی نووســـەران جەخت لەنیوەی یەکەمی ســـەدەی نۆزدە دەکەنەوە کە بناغەی (بیری نەتەوەیی)ی کوردی تێدا دانراوە، ئەم مێژووە بەسەرەتاکەی دادەنێن، (جەلال تاڵەبانی) دەڵێت: ناسیۆنالیزمی کوردی (بەشێوە سەرەتاکەی) و بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەی کورد (وەک سەرەتای دروست بوون و دەرکەوتن) لەنیوەی یەکەمی ســـەدەی نۆزدەدا ســـەری هەڵداوە، دواتر وردە وردە

ڕواڵەتەکانی وەک دیاردەیەک بەڕوونی دەرکەوتن، کە ڕەنگدانەوەی هۆشـــیاری نەتەوەیی پێوە دیار بوو بەجۆرێک کە خەباتی کورد دژی عوسمانیەکان سروشتێکی ناسیۆنالیستانەی بەخۆوە گرت بـەو ســـیفەتـەی ئـەم خـەبـاتـە دژی چاوتێبڕینی بێگـانـە و بـەرگریکردنـە لـە جۆرێک لەســــەربەخۆیی نەتەوەیی، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە ئەم تێکۆشـــــانە ناوەڕۆکێکی کۆمەڵایەتی هەبووە، هەموو ئەو بۆچوونانەی لەســـەر بیری نەتەوەیی کورد نووســـراون باس لەوە دەکەن کە کورد لەوەتی هەیە تەنیا پارێزگاری لەبوونی نەتەوایەتی خۆی دەکات، بێ ئەوەی نیازی پەلاماردان و فراوانکردنی نیشـــتیمانەکەی خۆی هەبێت و چاوی لەخاکی نەتەوەکانی تر بێت، لەکۆتاییدا هەموو ئەو بۆچوون و بیرو ڕایانەی دەربارەی ســــەرهەڵدانی (بیری نەتەوەیی) لای کورد خســـــتمانە ڕوو، جەخت لەوە دەکەن کە (نەتەوەیی) دیاردەیەکە چ وەک ئایدۆلۆژیا و چ وەک جوڵانـەوەیـەکی ســـیـاســـی و کۆمـەڵایـەتی ســـــەرەتـاکـانی لـەنێو مێژووی نوێدایـەو پراکتیزەکردنیشی دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە.

بەشی دووەم:

تەوەری یەکەم: ڕەنگدانەوەی بیر نەتەوەیی لای شاعیرانی کورد:

بۆ ئاماژەدان بە شــیعری نەتەوەی لای شـــاعیرانی کورد، دەبێ بگەڕێینەوە لای مەلای جزیری وەک ســــەرەتایەک کە لەبەشـــی یەکەم نموونەی دوو دێڕە شـــیعرمان خســـتۆتە ڕوو، کە خۆشـەویستی خۆی بۆ کوردستان دەردەبڕێ، کە لەکۆتایی سـەدەی شـازدە و نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدە ژیاوە، بەڵام ئەحمەدی خانی قوڵتر چۆتە ناو بیری نەتەوەیی، ((وەک بیرکەرەوە و شـــاعیر و فەیلەســوفێک ســەیری مەســەلەی نەتەوەیی کوردی کردووە و بەپێش شـــاعیر و زاناکانی ســــەردەمی خۆی کەوتۆتەوە و بەباشـــی جەوهەر و حەقیقەتی مەســــەلەی کوردی لەســەردەمی خۆیدا دەســتنیشــان کردووە، ئەوەی خســتۆتە ڕوو کە هەردوو ئیمپراتۆریەتەکەی عوسمانی و فارسەکان دەستیان بەسەر بەشێکی کوردستاندا گرتووە، هەوڵی ئەوەیان داوە کە دەســـەڵاتی میرنشـــینە کوردییەکان نەهێڵن)) (عزالدین مصـــطفی، ١٩٧٩، ٩٥)، ئەحمەدی خانی هۆکاری ئەو داگیرکردن و چەوســـــانەوەی کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ هەڵکەوتەی نەخشــــەی کوردستان لەنێوان دەوڵەتی تورک و فارس:

ئەڤ ڕوم و عەجەم بوان حەصارن
کرمانج هەمی لەچار کنارن
هەردوو تەرەفا قەبیلی کرمانج
بۆ تیری قەزا کرینە ئارمانج (صادق بەهائەدین، ١٩٧٩، ل١٤٩)

ئەحمەدی خانی دوای ئەوەی پەنجە دەخاتە سەر برینەکان، تەنیا سارێژیش لای خانی یەکگرتن و ڕێککەوتنی نەتەوەی کوردە لەناوخۆ، ئەویش بەســـــتنی پەیمانە بۆ تێکۆشـــــان و بەئامانج گەیشتن وەک دەڵێت:

گەر دێ هەبوا مە ئیتیفاقەک
ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەک
تەکمیل دکر مە علم و حیکمەت
ڕۆم و عەرەب و عەجەم تەمامی

هەمیان ژ مەرا دکر غولامی (صادق بەهائەدین، ۱۹۷۹، ل ۱۷۰)
خانی ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو گەر کورد یەکیەتی و تەبایی لەناودا هەبێت، ئەوا ڕۆم و عەرەب و فارس خزمەتی کورد دەکەن نەک وەک ئەوەی ڕوودەدات، دوای نەمانی خانی و لەناوچوونی میرنشینە کوردییەکانی ئەو سەردەم، گیانی نەتەوەیی و ئەدەبی نەتەوەیش ماوەیەک لەقۆناغی سڕبوون دابوو، دوای ڕووخان و لەناو چوونی میرنشینی (بابان) چامەکەی نالی کە ئەو کات لەسەفەری حەج بووە، هەواڵی شاری سلێمانی لەسالمی شاعیر دەپرسێ ((نالی داخ و کەسەرێکی زۆر نیشان دەدات بەرامبەر بەو کارەساتە گەورەیەی بەسەر کورد هاتووە، هەستی کوردانەی ئەو هەستی شاعیرێکی نیشتیمان پەروەری گەل و نەتەوەیە)) (جەوهەر کرمانج، ۱۹۹۰، ٥٤)، نالی هەستی کوردانەی بۆ نەتەوە چەوساوە و خاکە داگیرکراوەکەی دەربڕیووە:

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرور
ئەی پەیکی شارەزا بەهەموو شاری شارەزوور

چامەکەی نالی دوور و درێژە، زۆر بەداخ و دەروونێکی پڕ لەکەسەر بیری لەشارەکەی دەکاتەوە و دەزانێ داگیرکەران چەندە دڕندە و نامرۆڤن لەئاست جوانییەکانی سلێمانیدا:

ئێستەش مەکانی ئاسکەیە کانی ئاسکان
یاخۆ بووە بەمەلعەبی گورگ و لوورە لوور؟

نالی دەپرسێ (کانی ئاسکان) کەسەردەمی (بابانەکان) شوێنێکی ئارام و جێی ئاسوودەبوون بوو، وەک خۆی ماوە، یان بووە بەمەیدانی جلیتانێی تورکان کەوەک گورگ دەلورێنن بۆ سڕینەوەی سیمای نەتەوەی کورد، سالمیش لەوەڵامی نالیدا بەچامەیەکی پڕ لەگیانی بەرەنگاری نەتەوەیی ڕوو لە نالیدا دەکات:

لەوساوە کە حاکمی بابان دەرکران
نەیدیوە کەس لەچیهرەیی کەس جەوهەری هونەر

(محەمەد نوری عارف، ۲۰۰۹، ل۱٥۸)
سالم لەکۆتایی چامەکەی ئەو ڕاستییە دەخاتەڕوو کەشاری سلێمانی هەرگیز وەک جارانی لێنایێتەوە، تانەکەوێتەوە دەست کوردان:

ئەم مولکە نەزمی نابێ بەبێ زەیتی واریسی

بێ ئەو بەقەسدی ئەم تەرەفە بانەکا سەفەر (محەمەد نوری عارف، ۲۰۰۹، ل۱٥۹)، نزیکەی سەدەیەک دوای (ئەحمەدی خانی) حاجی قادری کۆیی درێژە بەو ڕێبازەی خانی دەدات، بێگومان ڕەنگدانەوەی خانی بەسەرەوەیە، بەڵام کۆی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە لەڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری کە لە ئەستەمبول ڕوودەدەن و (حاجی قادر)یش لەوێ دەگیرسێتەوە، کاریگەری زۆریان دەبێ لەوەی حاجی قادر ڕوو لە شیعری نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی بکات، بەڵکو کورد بەئاگابێت و هەتوانی دەردەکانی دواکەوتن و ژێردەستەیی بکات:

تا ڕێ نەکەون قەبیلی ئەکراد — هەروا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میلەل گەورە تا بچوک — خەملیوە مەمالیکی وەکو بووک

یەک بەرگێ و یەک زمان و یەک ڕەنگ   بێ غەیبەت و عەیب و عارو بێ دەنگ
(میران و شارەزا، ١٩٨٦، ل٢٩)
حاجی ئەوەندە پەرۆشی سەرکەوتن و یەکگرتنی نەتەوەکەیتی، ڕێنماییان دەکات ڕاپەڕن، وەکو هەنگ کاربکەن و پێداویستیەکانی شەڕ پەیدابکەن:
جۆشێک بدەن وەکو هەنگ   تەدبیر بکەن بەبێ دەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیداکەن   تۆپ و تفەنگ و هاوەن   (میران و شارەزا، ١٩٨٦، ل٣١)
کەم و زۆر شاعیرانی کورد شیعری نەتەوەیی و نیشتیمانیان نوسیووە، بەڵام شاعیرانی وەک خانی و حاجی شیعرەکانیان پەیام بووە بۆ هۆشیارکردنەوەی هەستی نەتەوەیی و هەوێنی تەبایی و برایەتی نێوان کوردانیان ئامانج بووە.
شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ – ١٩١٨) کە بەشێکی خاکی کورد بەهۆی شەڕ تووشی وێران و ڕووخان و کارەسات بوو، کاریگەری زۆری لەسەر هەست و سۆزی شاعیران هەبوو، مەلا حەمدون تەنیا باس لە کارەساتی جەنگ دەکات:
ئەم ڕۆژە چ ڕۆژێکە کە دنیا شڵەژاوە
هەرکەس بەجەغارێ جگەری قیمە کراوە
ژاندرمە ئەسورێتەوە وەک واشەی برسی
بۆلاشەی میللەت بەفرو فێڵی غەزاوە   (عەلی کەمال باپیر ئاغا، ١٩٣٩، ٢٤)
مەلا حەمدون باس لەجەندرمەی تورک دەکات، کەبەربوونەتە لاشەی میللەت بەناوی غەزاو ئایینەوە، کەفرو فێڵە لەمیللەتی دەکەن.
مستەفا شەوقی دوای شەڕ لەساڵی ١٩١٩ لەڕۆژنامەی (ژین)ی ئەستەمبول شیعرێک بڵاو دەکاتەوە و لەدەردی نەتەوەکەی دەدوێ و وەکو شاعیرانی پێش خۆی سەرکەوتنی کورد لەیەکێتی و برایەتی نێوان کوردان دەبینێ:
تەئەسیری فسوونی ڕۆژی تابان عالەمی شۆری
مەگەر تۆ چاوەکەم میری کوردان هێشتا مەخموری
***
بەڵێ زنجیری دەستت جەهل و غەفلەت بوو ڕەقیبی تۆ
بەئەفسوون بەستی قۆڵت چونکە زانی مەست و مەسعووری
ئەو ئەوێستا تا لەپەنجەی ڕۆژهەڵاتی تاو هەڵات ڕابە
بائازایی نەجات دە، دەستی بەسرووات کە مەغدووری
سەلاحی کاری تۆ سەعیە و ئەمەل بابی نیگەهبانێ
بەڕووناکی چرای عەزمەت برۆ بۆ شاری شاپووری (مستەفا شەوقی، ١٩١٩، ١٢)
شاعیر تێکۆشان دژ بە نەزانی و دواکەوتن بەچەکی کورد دەزانێ و داوا لەنەتەوەکەی دەکات بەڕۆشنایی چرای باوەڕ بڕۆنە پێش و زنجیری چەوسانەوە ڕابپسێنن.
لەساڵی ١٩٥٢ کۆمەڵەی گەلان (عصبة الامم) لەشارەکانی کوردستان دەگەڕا بۆ ئەوەی بیر و ڕای خەڵک لەبارەی چارەنووسی ناوچەکە وەرگرێ، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو کۆمەڵەیە سەربەخۆ نەبوون و ڕاستگۆ نەبوون لەگەڵ خەڵک و نەتەوە ژێردەست و چەوساوەکان،

(ئەحمەد موختار)یش وەک شـــاعیری نەتەوەیەکی چەوســـاوە و خاک بەشـــکراو بەهۆنراوەی (هیوای پاشەڕۆژ) هەستی کوردانەی بەرامبەر درۆی کۆمەڵەی گەلان و بێ کەسی نەتەوەکەی دەردەبڕێن:

دێتە گوێم دەنگی بەسۆز و شیوەن و گریانەوە
ناڵەی دڵمە لەحەسرەت خاکی کوردستانەوە
لانەواز و بێ کەس و مەزلوومن، ئێستا قەومی کورد
گا بەدەستی تورکەکانە، گا بەدەم ئێرانەوە

***

حالی کورد ئێستا لەبەینی تورک و ئێران و عەرەب
بێچووە تەیرێکە کەوتۆتە داوی منداڵانەوە
ئەم قەراری عوسبەیە وا خەڵک ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ
هەر قسەی ڕووتە، قسەش ناچێتە ناو گیرفانەوە (ئەحمەد موختار جاف١٩٦٠، ٣٠-٣١)

ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلولی ساڵی ١٩٣٠، کە خەڵکی شاری سلێمانی لەبەر دەرگای سەرا خۆپیشاندان ســـاز دەکەن دژ بە ڕژێمی عێراق کە لەپەیمانی (بەریتانیا-عیراق) مافەکانی نەتەوەی کوردیان فەرامۆش کردبوو، لەم خۆپیشاندانە شاعیری نەتەوەیی بێکەس نەک هەر بە شیعر بەکردەوەش یەکێ لەپێشـــەنگەکانی خۆپیشـــاندان دەبێت، بەدروشـــم و وتار و شـــیعری پڕ جۆش، ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرا جۆش دەدات، کە دەبێتە هۆی گیرانی و لەبەندیخانەدا سروودی (ئەی وەتەن) دادەنێت:

ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیر کەوتەوە
وەختی بەندیی و ئەسارەت، پێ بەتەوق و کۆتەوە
من لەزیکر و فیکری تۆ غافڵ نەبووم واتێ نەگەی
حەپس و تێ هەڵدان و زیللەت تۆی لەبیر بردۆتەوە

***

بەسیە تەعنەم لێ مەدە هەر ڕۆڵەکەی جارانم
هێندە حیلمت بێ هەتاکو دەست و پێم ئەکرێتەوە
شەرتە شەرتی پیاوەتی بێ گەر خودا دەستم بدا
دوژمنت پەت کەم وەکو سەگ بیخەمە ژێرپێتەوە (بێکەس، ١٩٨٠، ٥-٦)

ئەم ڕاپەڕینە لای شـــاعیرانی تریش ڕەنگدانەوەی هەیە وەک (ئەحمەد حەمدی بەگ، ئەخۆل، گۆران، پیرەمێرد...) کە هەریەکەیان بەجۆرێک لەڕاپەڕین و دەرئەنجامەکانی دواون، شـــیعری نیشـــتیمانی و نەتەوەیی لای شـــاعیرانی کورد بەردەوام بووە، بەتایبەت دوای دامەزراندنی کۆماری تورکیا، کوردی باکور بەقۆناغێکی ســـەختی چەوســـانەوە و خوێناویدا تێپەڕبوو، کەدەیان کارەســـات و ڕووداو یەخەی نەتەوەی کوردی گرت، چەندان شـــۆڕش و ڕاپەڕین هەڵگیرســـاون و دامرکانەوە بەزەبری هێز و دڕندایەتی ڕژێمی تورکیا، کەلای کوردانی باکور

لەئەدەبی فۆلکلۆر ڕەنگیداوەتەوە، شاعیرانی باشوریش بەشیعری نەتەوەیی، هەستی هاوخەمی خۆیان بۆ براکانیان دەر بڕیوە، وەک زێوەر دەڵێت:

ئەی شەماڵ! ئەی شەماڵی شاخی شیمال
ئەی فیدای جلیوە و شنەت سەر و ماڵ
حورمەت و حەسرەت منی بەد حال
بگەیەنە، بەشاخی باخی میسال

***

تورک ئەڵێ قەبری کوردە ئەو شاخە
بام بڵێ چونکە باتینەن باخە
باخی مەردانی چوست و گوستانە
جێی وەتەن پەروەری جیگەر داخە (زێوەر،٢٠٠٨، ٣٥)

پیرەمێرد لەشیعری (شیوەنی شەهیدانی سەروو)دا، کە بۆ کارەساتی لەسێدارەدانی شێخ سەعیدی پیران و هاوخەباتەکانی لە ٢٤ی مایسی ١٩٢٥ نوسیوویە، هەستی کوردانەی نەتەوەیی خۆی لەئاست ئەم تاوانە دەردەبڕێت:

ئەم ئاسمانە شینە کەوا بەرگی ماتەمە
تەحلیلی واکراوە، قولەی غەم و تەمە
چەرخێکی کۆنە، ماکینەی ژەنگی گرتووە
چەوری نەکا بە خوێن پەکی سووڕانی کەوتووە

***

هەرچی ڕەئیسی کورد بوو بەسێدارە کرا
باقی بەماڵی خواشەوە سووتان لەئاگرا (پیرەمێرد، ١٩٩٠، ٧٨)

شیعری نەتەوەیی و نیشتیمانی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی زیاتر پەرەی سەندو کەم شاعیری کورد هەیە چەندان شیعری بۆ نەتەوە و خاکە بەش بەشکراوەکەی نەنوسیبێ، جگە لەو نموونانەی خستمانە ڕوو زۆریتر ماون وەک (حەمەصالح دیلان، گۆران، ئیبراهیم ئەحمەد، بەختیار زێوەر، هێمن موکریانی، هەژار، جگەر خوێن، عبدالواحید نوری، ... هتد) بەڵام توێژینەوەکەی ئێمە تایبەتە بە بیری نەتەوەیی لەسروودەکانی (دڵدار)ە بۆیە نموونەی شیعری زیاتر نەتەوەیی لای شاعیرانی تر وەرناگرین، بێگومان ئەو شیعرانەی لەم تەوەرەیەدا خراونەتەڕوو، لەکاتی خۆیدا کاریگەری زۆریان هەبووە بۆ جۆشدانی گیانی بەرەنگاری لەنەتەوە و چاندنی تۆوی خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان لەدڵ و دەروونی گەلی کورد، کە بە درێژایی ڕۆژگار نەتەوەیەکی چەوساوە و بن دەستی نەتەوە دراوسێکانی بووە.

تەوەری دووەم: کورتەیەک لەژیانی دڵدار:

دڵدار ناوی (یونس ڕەئوف محمود مەلا سەعد)ە لەبنەماڵەی (خادم سوجادە) بە لە ١٩١٨/٢/٢٠ لەشاری کۆیە لەدایک بووە، دایکی ناوی (زەهوە)یە کچی خورشیدە فەندییە، بنەماڵەی دایکی (عەلەم زادەن) لەناوچەی (زەهاو)ەوە هاتوونەتە نزیک زێی بچوک و نیشتەجێ بوون، لەتەمەنی

(٩) ســـــاڵیدا چۆته بەرخوێندن، ســـــەرەتایی لەکۆیە و هەندێک لەڕانیهی خوێندووە، ناوەندی لـەهـەولێر و ئامادەیی لـە کـەرکوک تـەواو کردووە، لـەقۆنـاغی ئـامـادەیی ئـەندامێکی کارای ڕێکخراوی (دارکەر) بووە دواتر لەحزبی (هیوا) وەک سکرتێر درێژەی بەخەباتی سیاسی داوە، لەســالّی ١٩٤١ لەکۆلیژی یاســا لەزانکۆی بەغدا وەردەگیرێ و ســالّی یەکەم بەهۆی نەخۆشــی لەخوێندن دوادەکەوێ، دواتر بەردەوام دەبێت، تا لەســـالّی ١٩٤٥ کۆلیژ تەواو دەکات، دێتەوە کۆیە کاری پارێزەری دەکات، لەکۆیە و ڕانیە و قەڵادزە و هەولێر و رواندز دەعوا دەبینێ، لەســالّی ١٩٤٨ برا گەورەکەی (ئاســەف) دەمرێ کەلەجێی باوک و کەســی نزیکی بووە، مردنی ئەو برایەی کاریگەری زۆری دەبێ لەســـــەر دڵدار، بەداخەوە لەهەمان ســـالّدا واتە لە ڕۆژی ١٩٤٨/١١/١٢ دڵدار خۆشـــی جوانەمەرگ دەبێ، لەتەمەنی (٣٠) ســـــاڵیدا بەهۆی خواردنی ناتەندروســــت لەهەولێر، هەر لەوێ دەنێژرێ، بەڵام لەدوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ لەمەراســــیمێکدا دەیگوازنەوە شاری کۆیە و لەگۆڕستانی (کەکۆن) بەخاک دەسپێردرێتەوە.

تەوەری سێیەم: ڕەنگدانەوەی بیری نەتەوەیی لەسروودەکانی دڵداردا:

دڵدار وەک شاعیرێکی نەتەوەپەروەر و بەئاگا لەمێژووی نەتەوەکەی چەندین شیعری نەتەوەیی داناوە، کە کراون بەســـــروود ((ســــــەرانســــــەری دیوانی دڵدار لەچوارچێوەی ئایدۆلۆجییەتی پێشکەوتوو دایە بۆ چاککردنی باری ژیانی کورد وەکو نەتەوەیەکی دەسەڵاتی لەدەست خۆی نییە)) (مارف خەزنەدار، ٢٠٠١، ٤٥٠)، دڵداریش وەک شـــاعیر و تێکۆشــــەرێک بەئەرکی سەرشانی خۆی زانیوە کە ئەو هەست و سۆزەی بەرامبەر نەتەوەکەی هەیەتی لەچوارچێوەی شـیعر دەرببڕێت، وەکو پەیامێک بگاتە گەلەکەی، بۆیە بەشـێوازێک شـیعرەکانی نوسـیووە کە شیاوی ئاواز دانان بن و بۆ سروود بگونجێن، چونکە سروود زووتر و ئاسانتر دەگاتە خەڵک، موحســـین ئەحمەد لەفەرهەنگی ئەدەبیدا دەڵێت: ((ســـروود وەک جۆرە شـــیعرێکی تەعلیمی (Didactiqve) کە مێژوویەکی درێژی لەناو ئەدەبیاتی جیهانیدا هەیە بۆ سـەردەمی گریکی کۆن و پێشـــتریش دەگەڕێتەوە، بنچینەیەکی ئایینی هەیە، بەرامبەرەکەی لەزمانی عەرەبی (نشـــید)ە، لەئەدەبیاتی کوردیدا مێژوویەکی کۆنی نییە، بەڵکو لەگەڵ نوێبوونەوە ســـــەرهەڵدەدا، هەردەم پەیامێکی ئەخلاقی کۆمەڵایەتی، ئایینی هەبووە، بەڵام ئەو تایبەتمەندییەی ســـــروود هەیەتی لەئەدەبیاتی کوردیدا، زیاتر پەیامێکی سـیاسـییە، ... ، چونکە کورد لەناو حاڵەتی چەوسـانەوە دا ژیاوە، ســرووەدەکان جوان تەعبیر لەو چەوســاندنەوەیە دەکەن)) (موحســین ئەحمەد، ٢٠١٢، ١٧٢)، دڵدار تێدەکۆشـــا لەڕێی شـــیعرە ســـروود ئامێزەکانی نەتەوەکەی هۆشـــیار بکاتەوە تا لەتەوقی دیلی ڕزگاری بێ و بگاتە ڕیزی گەلان((دڵدار خەباتی دەکرد لەپێناوی ئەوەی گێتی کۆن تازە بکاتەوە، لەیەکەم هەنگاویدا بوو، بەڵام مەرگ مەودای نەدا)) (مارف خەزنەدار، ٢٠٠١، ٥٦٥)، دڵدار لەسەردەمێکدا ژیاوە کە قۆناغی گواستنەوە بووە لەئەدەبی کوردیدا بۆیە بەیەکێک لە شــــاعیرە نوێخوازەکان دادەنرێت، گەرچی وەک د. مارف خەزنەدار ئاماژەی پێداوە مەرگ مۆڵەتی نەداوە، زیاتر خزمەتی ئەدەبی نەتەوەکەی بکات، بەڵام بەو تەمەنە کەمەش چەندان شــیعری جوانی پێشــکەش کردووین کە شــیاوی هەڵوێســتە کردن و تێرامانن، بەڵام ئەوەی

ئامانجی ئێمەیە لەم توێژینەوەیەدا بیخەینە ڕوو، ئەو سروودانەن کە بیری نەتەوەیی ڕەنگدانەوەیان هەیە لەناو ناوەڕۆکی شیعرەکان.

أ- سروودی منداڵان: دڵدار وەک شاعیرێکی خاوەن ئەزموون و شارەزا و بەئاگا، دەزانێ چۆن پەیامەکانی بگەیێنێتە گوێچکەی خەڵک، بۆیە چەند شیعرێک کە ئاواز لەخۆ دەگرن بۆ منداڵان دادەنێ، تاوەک سروودی پەروەردەیی و فێرکردن لەخوێندنگاکان بخوێندرێ، لەوێوە ئەو هەستە نەتەوەییە بخاتە ناخی منداڵان کەنەوەی دواڕۆژ و هیوای پاشە ڕۆژن ئەم جۆرە سرووده بریتییە لەوشەی سادە و ئاوازی سووک و کورت و دووبارە کردنەوەی سەروا تا بەئاسانی لەبەر بکرێت، دڵدار چەند سروودێکی بۆ منداڵان داناوە، وەک : سروودی (ڕۆڵەی تازە) کە لەسەر ئاوازی (سویت هوم) دایناوە:

من ڕۆڵەی کوردستانم   تازە ڕۆڵەی کوردانم
تاکو وڵات سەرکەوێ   فیدایە ڕوح و گیانم

***

پێ ویستیمە زانیینە   زانین بناغەی ژینە
گەر گەلێ بێ زانین بێ   گەر زیندوش بن مردینە   (عبدالخالق علاءالدین، ١٩٨٥، ١٩٩)،

دڵدار، منداڵان کە نەوەی دواڕۆژ و چرای هیوا و بەدیهێنەری خەونە بەدینەهاتووەکانن، ڕێی زانست و زانیاریی و خوێندنیان نیشان دەدات، چونکە شاعیر ئەو ڕاستییەی درک پێکردووە، میللەتێک گەر زیندوو و گەورەش بێت، بەڵام ئەگەر لەزانست و هونەر بەدوور بێت، وەکو مردوو وایە، بیری نەتەوەیی لەم سرووده‌دا هاندانی لاوانی کوردە بۆ خوێندن و زانست پەروەری، کە لەوێوە بەردی بناغەی پاراستنی نەتەوە لە لەناو چوون دادەڕێژرێت.

سروودی (کۆترە باریکە) یەکێکیترە لەو سروودانەی بۆ منداڵانی داناوە:

ککوو...ککوو...ککوو کوو
بەسیە نوستن خەواڵوو
چاو هەڵێنە هەڵسە زوو
هەلی ژینت لەدەست چوو
ککوو...ککوو...ککوو کوو

بیری نەتەوەیی لەم سرووده ساکارەدا ئەوەیە، کە بەزمانێکی ڕەوان و بەزمانی کۆترەوە لەزیانی نوستن بەمانا مەدلوولەکەی دەدوێت، کە هەلی کار و ژیانمان لەدەست دەدا و ئەگەر نەجوڵێینەوە، بژێوی ژیان مەیسەر نابێت، دڵدار مەبەستی نەتەوەکەیەتی، کە نابێ لێیبخەوێ،

لەلای عالەم نیوەڕۆ
هێشتا شەوە لەلای تۆ
بێ ڕەنج کێ ژیوە ئاخۆ
نووستن و تەمبەڵی بۆ
ککوو...ککوو...ککوو کوو   (عبدالخالق علاء الدین، ١٩٨٥، ١٨٩)

دلدار لەم سرووودەدا، کە ڕووی دەمی لەکۆترە، مەبەستی کوردە، کە بێ ڕەنج و ماندووبوون ناگەن بەئامانج و ڕیزی گەلان، بۆیە دەڵێ تاکەی نووستن و بێ ئاگایی لەجیهان و لەپێشکەوتنی گەلان دوابکەوین.

دلدار لەسروودێکی تر بۆ منداڵان بەناوی (منداڵی هیوا)، دوای چەندان ئامۆژگاری کە دەبێ منداڵ ڕاستگۆ و دڵسۆز بێ لەژیان، چونکە هیوای دوارۆژی بەو بەندە، شەو بخاتە سەر ڕۆژ لەتێکۆشان و ئارەق ڕشتن کۆڵ نەدات و چاوی لەدەستی کەس نەبێ و سەربەرز بژی، لەکۆتاییدا پێی دەڵێ تا دوژمنان بزانن کورد نافەوتێ و نامرێ، هەرچییەک بکەن، ڕەنج بەخەسارن، مادام کورد ڕۆڵەی هۆشیار و زیرەکی وەک ئێوەی هەبێ کەڕێ پێشاندەری ڕێگای ڕاست و تێکۆشانی گەلەکەتان بن، کورد هەر زیندووە:

نیشانی تیرەی خۆت بدەی ڕێگا
کە ڕیز ببەستن، بڕۆن بەشوێنیا
تۆ ئەبێ چرای زانست هەڵکەی
دەستم دامێنت ڕێگە ون نەکەی
بیر و هۆشی خۆت بەکاربێنە
ئەم دانەو داوە، یەک یەک بپسێنە
تاکودەرکەوێ لە هەموو دنیا
چەندیان کرد بمرێ، کەچی کورد هەرما (عبدالخالق علاءالدین، ١٩٨٥، ٢١٧)

ب- سروودی نەتەوەیی و نیشتیمانی:

١- سروودی (ئەی ڕەقیب): کەبۆتە مارشی نەتەوەیی گەلی کورد، تەنیا سرووده کەسنوورە دەستکردەکانی کوردستانی بڕیوە و ئاوێتەی خوێنی هەموو کوردێک بووە، بۆتە وێردی سەرزاری گەورە و بچووک ((ئەی ڕەقیب سروودێکی نیشتمانی شۆڕشگێڕییە، بووە بەڕەمزی بوونی نەتەوایەتی، مانای لەچوارچێوەی بیری ناسیۆنالی دەسووڕێتەوە، لەلایەن هەموو کوردێکەوە بووە بەسروودی نەتەوە، لەبەر ئەوە کۆماری کوردستان لەمهابادی موکریان کردبووی بە سروودی ڕەسمی، ئەی ڕەقیب بۆ کوردستان لەپلەی سروودی مارسێلیزە بۆ فەرەنسی)) (مارف خەزنەدار، ٢٠٠٦، ٥٤٤)، دلدار سروودی (ئەی ڕەقیب)ی لەکەرکوک داناوە، مێژووی دانانی نەنوسراوە، بەڵام لەساڵانی (١٩٣٧، ١٩٣٨، ١٩٣٩) دلدار لەکەرکوک ژیاوە، لەو ساڵانەدا دلدار لەناو ڕووداوە سیاسیەکان ژیاوە و ئەندامی ڕێکخراوی (کۆمەڵەی دارکەر)بووە، کە ئاواز دانەری (ئەی ڕەقیب) شێخ حوسێن بەرزنجی، ئەویش ئەندامی ئەو کۆمەڵەیە بووە و هاوڕێی دلدار بووە، عوسمان شارباژێڕی دەڵێت: شێعرو ئاوازی (ئەی ڕەقیب) لەکەرکوک لەدایک بوون، شێخ ئیبراهیم محەمەد بەرزنجی دەڵێت: لەسەرەتای بواری کاری حزبیدا، لە (کۆمەڵەی دارکەر) لەکۆڕی خەباتدا بووین، کە لەساڵی (١٩٣٧) لەلایەن کۆمەڵە لاوێکی قوتابیانی کورد بەنهێنی لە (قوتابخانەی ئانوی مەرکەزی کەرکوک) دامەزرا، (یونس ڕەئوف) ڕابەر و دامەزرێنەری (کۆمەڵەی دارکەر)بوو، شەوێکیان لەو کۆبوونەوەیەدا دلدار بۆ یەکەمجار (ئەی ڕەقیب)ی بۆ خوێندینەوە بەدەنگێکی بەرز، بەدەنگی نزم نەیتوانی، چونکە کەمێک زمانی

دەگیرا، دوایی کە شـــیعرەکەی تەواو کرد، زۆر لامان بەرز و بەنرخ بوو، پیرۆزبایم لێکرد، ئەویش گوتی: ((خۆزگە یەکێک ئەبوو کە بتوانێ ئاوازێک بۆ ئەم ســـرووده دابنێت، مامی ڕەحمەتیم (حوســـێن بەرزنجی کە دەنگێکی زۆر خۆشـــی هەبوو، ئاوازی گۆرانی و شـــیعری کوردی زۆر لەبەر بوو.... داوایان لەو کرد کە ئاوازی بۆ دابنێت، دڵدار بەدەنگی بەرز ئەو شەوە شـــیعرەکەی بۆ خوێندەوە، دوایش کە لەماڵی (کاکە حەمەی خانەقا) هاتینە دەرەوە بەڕووباری (خاسـه)دا گەڕاینەوە بۆ (تەکیەی خۆمان) هێواش هێواش دەڕۆیشـتین، ئەو کاتە دڵدار بەدەنگی بەرز شـــیعرەکەی بۆ دەخوێندینەوە، مامم (شـێخ حوســێن) چەند دێڕێکی لەبەر کرد، لەدوایدا دەقی شیعرەکەی لێ وەرگرت و لەگەڵ خۆیدا بردیەوە بۆ ماڵ، دوای چەند ڕۆژێک ئەو ئاوازەی بۆ دانا، کاتێک کە بە گۆرانی و بەدەنگە خۆشـەکەی (شـیعری ئەی ڕەقیب) بۆ دڵدار دەڵێت، بەو دەنگ و ئاوازە سـەرسـام دەبێت و لەخۆشـیدا هەڵئەپەڕێتذ دەسـت دەکاتە ملی مامم و ماچی دەکات و لەگەڵ ئۆخەی ئێستا زمانم بەربوو، ئەوە، ئەم ئاوازە بوو کە من ئاواتم بۆ دەخواست، ئیتر سرووودەکە کەوتە سەرزاری هەموو کوردێک هێواش هێواش بوو بە ((سرووودی نیشتمانی گەلی کورد)) (عوسمان شارباژێری، ٢٠٠٧، ١٥)، دەقی سرووودەکە دەخەینە ڕوو:

ئەی ڕەقیب هەر ماوە قەومی کورد زوبان
نای ڕمێنێ دانەیی تۆپی زەمان
ئێمە ڕۆڵەی ڕەنگی سوور و شۆڕشین
سەیریکە خوێناویە ڕابوردومان
ئێمە ڕۆڵەی میدیاو کەی خوسرەوین
دینمان، ئاینمانە نیشتمان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە
زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان
چەند هەزار لاوانی کوردی نەڕەشێر
بوون بەقوربانی و هەموویان نێژران
لاوی ئێستاش حازر و ئامادەنە
جیانفیدانە جیانفیدانە جیانفیدان
لاوی کورد هەڵسانە سەر پێ وەک دلێر
سا بەخوێن نەقشی ئەکەن تاجی ژیان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە
زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان (عبدالخالق علاءالدین، ١٩٨٥، ١٧٤)

عەبدولڕەزاق بیمار دەربارەی ئەم ســرووده دەڵێت: ((نیوە ســـەدە زیاتر بووەتە ســـرووودی نەتەوەیی کورد، ئەو ســـرووده ســـوارچاکانی نەتەوە لە گۆرەپانی مان و ململانێی ژیان دا مەیدانخوازی دەکەن ڕمبی دەنگی (کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە) لەپشـتی ناحەزانی کورد و دوژمنانی ســـەربەســـتی گەلان دەچەقێنن)) (عەبدولڕەزاق بیمار، ٢٠١٧، ١٦٨)، (ئەی ڕەقیب) ســرووودێکە لای خوێنەر و گوێگری کورد ئاوێتەی هەســت و ســۆزی بووە، لە ڕووی نەتەوایەتییەوە چێژێکی زۆری لێ دەبینێ و هەرکات دەیبیستێ لەحاڵەتی ئاسایی دەردەچێت و

هەست و سۆزی ڕکێفی بڕیاردانی دەگرنە دەست، بۆیە (ئەی ڕەقیب) بەر لەوەی داهێنانێکی شیعری بێت، پەیامێکی نەتەوییە بۆ تاکی کورد، (ئەی ڕەقیب) بەجۆرێکی وا پەیوەستە بەکورد بوون و نەتەوە، کەوای کردووە کاردانەوەی لای نەتەوەکانی تر دروست کردووە، جگە لەو لایەنانەی پابەندی ئاینن و دژایەتی ئەم سروودە دەکەن لەڕوانگەی ئەم نیوە دێڕە (دینمانە، ئاینمانە نیشتیمان) دوور لەڕەوانبێژی شیعر و قوڵبوونەوە لەواتا و دال و مەدلولی ناوەڕۆکی شیعرەکە، دژایەتی خۆیان بۆ ئەم سروودە دەردەبڕن، سەبارەت بەوەی (ئەی ڕەقیب) چەند (شیعریەت)ی تێدایە، چەند پەیامێکی نەتەوەییە، عەبدولمتەلیب عەبدوڵلا دەڵێت: (((ئەی ڕەقیب) ئەوەندەی خەمی (گەیاندن)ی تیا بەرجەستەیە، ئەوەندە بەرەو (شیعریەت) هەنگاو نانێت، هەر لەو هەستەشەوە بۆ ئەویدیکەی جیاواز و (ناکوردی) هەستی گرژبوونەوە دەدات، پەرچەکردار دەبێتەوە)) (ڤیستیڤاڵی کامەران موکری، ٢٠١٢، ٣١٠)

دڵدار لەقۆناغی ئامادەیی خوێندن دا، لەتەمەنی نزیکەی (٢٠) ساڵی تەمەنیدائەم شیعرەی نووسیوە، چونکە مێژووی دانانی (ئەی ڕەقیب) نەنووسراوە بەڵام بە دڵنیایی لەو ساڵانە (١٩٣٧، ١٩٣٨، ١٩٣٩) نوسراوە، کە لەکەرکوک خوێندویەتی و دوای ئەوەی کۆمەڵەی (دارکەر) هەڵوەشاوەتەوە و چۆتە ناو حیزبی (هیوا) و بۆتە سکرتێری حیزبەکە لەو (٢٠، ٢١) ساڵیەدا، بێگومان هەستی نەتەوەیی لەو پەڕی خەستی دابووە، زۆر شانازی بەڕابردوو و مێژووی قوربانییەکان دەکات، دەگەڕێتەوە بۆ سەرکردەکانی دەوڵەتی ماد و میدیەکان وەک (کەیخوسرەو)، وەڵامێکی توندی نەتەوە کۆنە پەرست و داگیرکەرانی کوردستان دەداتەوە، کە هەرگیز ئاڵاکەمان نانەوێ، پڕ گیانی بەرەنگاری و ورە بەرزییە لەئاست دوژمنانی نەتەوەی کورد، جا لەهەر بەرگ و دێو جامەیەک خۆیان حەشار دابێت، سەبارەت بە ئاوازی (ئەی ڕەقیب) بۆچونێتر هەیە کە ئاوازەکەی فۆلکلۆری ئازەرییە و ناسر ڕەزازی دەڵێت: ((لەهەشتاکان لە دیدارێکی مامۆستا کامەران موکری، باسی لەسەردانێکی خۆی بۆ یەکێتی سۆڤیەت، لەڕۆژێکی ئەو سەفەرەدا داوەتی ماڵی ئازەریەک دەبێت، کە دوای نان خواردن، گۆرانی دەچڕن و لەنێو ئەو گۆرانیانەدا کامەران گوێبیستی ئاوازی (ئەی ڕەقیب) دەبێت و لێیان دەپرسێت ئەم ئاواز هی کێیە؟ ئەوان دەڵێن: ((ئاوازێکی فۆلکلۆری خۆمانە)) (ناسری ڕەزازی، ٢٠٠٧، دیدار)، دەبێ لەڕێگای ڕادیۆی یەریڤان، شێخ حوسێن گوێبیستی ئەم ئاوازە بوبێت، لەکاتی ئاواز دانان بە (ئەی ڕەقیب) بەبێ خواستی خۆی ئەم ئاوازە ئاوێتەی هەست و سۆزی شێخ حوسێن بووبێ و ئەم ئاوازەی ئێستای لێ بەرهەم هاتبێ، سەبارەت بەڕێکخراوی (دارکەر)یش دوو بۆچوون هەیە، یەکیان ئاماژەمان پێداوە کە دەڵێ لەکەرکوک دامەزراوە، ئەوی تر دەڵێت لەهەولێر دامەزراوە، گۆران فەیزی دەڵێت: ((لەساڵی ١٩٣٧ ڕێکخراوێکی نەتەوەیی سیاسی (نهێنی) بەناوی (دارکەر) دروست بوو، زۆربەی لاوە ڕۆشنبیرە خوێن گەرمەکانی ناو شاری هەولێر بەکەل ئەم ڕێکخراوە نەتەوەییە کەوتن، سەرەتای درووستبوونی ئەم ڕێکخراوە لەشاری هەولێر دەستی پێکرد، دامەزرێنەری بەراییەکانی ئەو ڕێکخراوە ئەمانە بوون (یونس ڕەئوف، مستەفا عوزێری، جەلال قادر، موسا سەمەد، ئیحسان حاجی ئەحمەد باخچەیی، ... هتد)) (گۆران سۆران فەیزی، ٢٠٠٣، ١٧)، ئەم دوو بۆچوونە دەربارەی دامەزراندنی ڕێکخراوی (دارکەر) پێویستی بە بەدواداچوون و ساغ کردنەوە هەیە، بەڵام لەم

توێژینەوەیە ئەو بابەتە ئامانجی ئێمە نییە، (ئەی ڕەقیب) سـرووودێکە نە پەرلەمان و نە بەبڕیار بۆتە ئەو سـرووودەی کە هەسـتی هەموو کوردێکی کوردپەروەر دەبزوێنێ و جۆش دەدا بۆ خەبات و پیرۆز سـەیرکردنی نەتەوەکەی، چونکە ((ناسـیۆنالیزم خۆی وەک بزاوتێکی تیۆری سـەیر ناکات، فیکرێک نییە لەکایەیەکی دیاریکراوی زانستیدا لە دایک بێت، بەڵکو ڕوحێکە بەناو کۆی وێنەکان و گوتارەکان و شـێوازەکانی بەکارهێنانی زماندا دەڕوات، واتە بەر لەوەی فیکر بێت مۆراڵ و شـێوازێکی تایبەتی کارکردن و زمانێکی تایبەتی بیرکردنەوەیە لە پاشـە ڕۆژ، ناسـیۆنالیزم لەبڕێکی زۆریدا گوتارێکە بۆ بەگەڕخسـتنی ئیرادەی کردار، بەڵام بەڕوحێک خزمەتی گووتاری دەسـتە جەمعی نەتەوە بکات، سـتایشـکردنی بەردەوامی ڕۆحی کارکردن، سـتایشـی ماندوو بوون، بەشـێکی گرنگی هەموو ناسـیۆنالیزمە گەورەکانە)) (بەختیار عەلی، ٢٠٠٦، ١٨)، (ئەی ڕەقیب) تژی یە لە ناسیۆنالیزمی نەتەوەیەکی بن دەست، کە تەنیا شـانازی بەمێژوو و داسـتانەکانی بەرەنگاری ڕۆڵەکانی هەوێنیبەردەوامی ژیان و دنەدانی نەتەوەیە بۆ کۆڵنەدان و دڵنیابوون لەئاسۆی ڕوون، کە خۆری گەشی نەتەوە دەدرەوشێتەوە.

٢- سـرووودی (کوردسـتان): لەم سرووودە بەپێچەوانەی (ئەی ڕەقیب) زۆر بەنەرمی و ناسکی هەستی نەتەوەیی و نیشتیمانی خۆی دەردەبڕێت، بەوەسفیکی جوانی سروشتی کوردسـتان، لەگفتوگۆیەکی ناخی خۆی و کوردستان، دڵسۆزی و پەرۆشی خۆی بۆ نیشتیمان دەردەبڕێت:

کوردستان
کوردستانی خۆش، نیشتمانی جوان
تۆ قیبلەگاهی منی بێ گومان
چاوم پشکووتووی شاخەکانتە
فێری سەیرانی باغەکانتە
دەنگی شمشاڵی شووانەکانت
زریق و باقی جووانەکانت
قاسپەی کەوانی قەد کێوەکانت
خوڕەی ئاوەکەی نشێوەکانت

***

بەڵێ کوردستان تۆ منت خولقان...
تۆ منت خولقان، پێت بەخشیم ژیان
خۆشی ژیانم خۆشی ژینتە
ئێشی ژینی من ڕۆژی شینتە
چونکە کوردستان، کوردستانی جوان
قیبلەمی دینمی خوامی بێگومان! (عبدالخالق علاء الدین، ١٩٨٥، ١٨٢)

ئەم سرووودە کە لەسـاڵی ١٩٤٠ لەبەغدا نوسـراوە کاریگەری غەریبی و دووری لەکوردسـتانی پێوە دیارە، کە چەند بەتاسـەوە باس لە جوانی کوردسـتان، سـروشـتی ڕەنگینی، قاسـپەی کەو، سـۆزی شـمشـاڵی شـوان، خوڕەیی ئاوی کانی دەکات، د. مارف خەزنەدار دەڵێت: ((چەندە ئەی ڕەقیب مارشـێکی لاوچاکی و حەماسـییە و بە گەورەترین چوونە مەیدان و هێرش بردن قانگ

دراوه و گیانی شۆڕشی و زەبر و زەنگی لێ دەتکێت، ئەوەندە سروودی (کوردستان) نەرم و نیان و لەسەرخۆیە، موناجاتێکی پڕ لە سۆزی کوردایەتییە دڵدار لەگەڵ خاکی نیشتیمان دەیکات)) (د. مارف خەزنەدار، ٢٠٠٥، ٥٤٥)، بەسۆزێکی نیشتیمان پەروەری، بێ ئەوەی هیچ بیانویەک بداتە دەست دوژمنانی کورد و کوردستان، خۆشەویستی ناخی خۆی بۆ خاک و نەتەوەکەی دەردەبڕێت.

سەبارەت بەم سروودە، د. کەمال غەمبار دەڵێت: ((لەم شیعرەدا گیانی کوردایەتی و نیشتیمان پەروەری وەک وزەیەکی داکراو دەتەقێتەوە و شیعرێک وەک کۆرپەیەکی جوان لەدایک دەبێ)) (د. کەمال غەمبار، ٢٠١٦، ٥٦)، پیرۆزی کوردستان و پەرستنی لای دڵدار لەهەموو شتێ پیرۆزترە، لەدوا نیوە دێڕی سروودەکە (قیبلەمی، دینمی، خوامی بێگومان)، هیچ گومانێک ناهێڵێتەوە لەو عەشق و خۆشەویستییەی دڵدار بۆ نیشتیمانەکەی هەیەتی، گەرچی ئەم نیوە دێڕە وەکو نیوە دێڕەکەی (ئەی ڕەقیب) جێی نیگەرانی توندڕەوانی ئایینە، بەڵام دڵدار هەستی کوردانەی خۆی دەربڕیووە بۆ کوردستان، دوور لەبەزاندنی هێڵی سووری ئاین و پیرۆزییەکان، وەک مەدلول (ئایین، خوا)ی بەکار هێناوە، بۆ دەربڕینی ئەو هەستە پاکەی کە ئەو بەرامبەر کوردستان هەیەتی.

دڵدار لەسەرجەمی دیوانەکەی کە (٣٧) شیعر لەخۆ دەگرێت، کە لەقۆناغەکانی ناوەندی و ئامادەیی و زانکۆ دایناون، بەشێکیان شیعری نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی و نیشتیمانین وەک: (ئەی ڕەقیب، ئەی لاو، ئیش، کوردستان، کۆترە باریکە، ئەی کورد، ڕووناکی، بڵێ سەربەستی، ڕۆڵەی تازە، لاوی کوردان، لالە باس، منداڵی هیوا، توتنەوان)، ئەو شیعر و سروودانەی خستمانە ڕوو نموونەیەکن لەشیعرەکانی دڵدار کە کراون بەسروود، ڕۆڵی کاریگەری خۆیان هەبووە چ لەقوتابخانەکان، چ لەبۆنە و یادە نیشتیمانی و نەتەوەییەکان بەتایبەت سروودی (ئەی ڕەقیب) کە بۆتە مارشی نەتەوەیی کورد، سەرجەمی شیعر و سروودەکانی هاواری دڵسۆزانەی دڵدارن بۆ بەرەو پێشچوون و دانەبڕان لەکاروانی پێشکەوتن، یەکەم شیعری لە ساڵی ١٩٣٥ بڵاو کردۆتەوە بەناوی (ڕووناکی) ڕووناکی بەسەرچاوەی ژیان دەزانێ بۆ دەربازبوون لەژیانی کولەمەرگی و ژێردەستەیی چینایەتی و نەتەوایەتی، دوا شیعریشی هەر ئەو داوایە لەنەتەوەکەی دەکات و باوەڕی بە هەڵکردنی چرای زانست و تێکۆشانی بەردەوام هەیە بۆ گەیشتن بەئامانجەکانی نەتەوە کە ڕزگاری و سەربەخۆیی و دەرچوونە لەتەوقی دیلی نەتەوە سەردەستەکان.

ئەنجام

لەئەنجامی توێژینەوەکەماندا بەوە گەیشتین، دڵدار یەکێکە لەشاعیرە نوێخواز و نەتەوەپەروەرەکان، کە هەموو هیواو ئامانجی پێشکەوتن و سەرکەوتنی نەتەوەکەی بووە، سەرکەوتن بەسەر نەزانین و نەخوێندەواری، سەرکەوتن بەسەر دوژمنانی کورد، کە بەدرێژایی مێژوو خوێنمان دەمژن، تالانمان دەکەن، مارشی (ئەی ڕەقیب) تاکە سروودی نەتەوەییە تا ئێستاکە هەموو کورد لەسەری کۆکن و هەموو کورد کۆدەکاتەوە، ئەو سروودانەش کە بۆ قۆناغی سەرەتایی و ناوەندی خوێندن دایناون، ڕۆڵی کاریگەریان هەبووە لە پەروەردەکردنی منداڵانی کورد بەڕەوشت و خووی چاک و دڵسۆزی گەل و خاک، دڵدار هونەری شیعرو بنەماکانی شیعری لەشیعر و سروودە نەتەوەییەکان کردۆتە قوربانی گەیاندنی پەیامی نەتەوەیی، ئەوەش نیشانەی دڵسۆزی و پاکی بووە بۆ نیشتیمان و گەلەکەی.

سەرچاوەکان

١. ئەمیر حەسەن پوور، ٢٠٠٦، نەتەوایەتی، گۆڤاری وەرگێران، ژ:٩,
٢. بەختیار عەلی، ٢٠٠٦، ڤیستیڤاڵی یادی قانیع، سلێمانی.
٣. جەعفەر عەلی، ٢٠٠٤، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی
٤. جەلال تاڵەبانی، ٢٠٠٨، جولانەوەی ڕزگاریخوازی کورد، ڕووناکبیری، سلێمانی.
٥. جەوهەر کرمانج، ١٩٩٠، ئەدەبی بەرەنگاری، گ: نووسەری کوردستان، ژ: ١٧,
٦. سەردار میران و کەریم شارەزا. ١٩٨٦، دیوانی حاجی قادری کۆیی، چاپکراوەکانی ئەمینداریەتی ڕۆشنبیر و لاوانی کوردستان.
٧. عەبدوڵلا ئاگرین، د، ١٩٩٩، کاریگەری بیری نەتەوەیی لەگەشەسەندنی کورتە چیرۆکی کوردی لەکوردستانی عیراق، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.
٨. عەبدولڕەزاق بیمار، ٢٠١٧، لەسێبەری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا، ناوەندی ڕێنوێن، هەولێر.
٩. دیوانی دڵدار، ١٩٨٥، چاپخانەی (دار افاق عربیة للصحافة والنشر)، بەغدا.
١٠. عەلی کەمال باپیر ئاغا، ١٩٣٩، گلدەستەی شعرای هاوعەسرەم، سلێمانی.
١١. عزالدین مصطفی رسول، د، ١٩٧٩، أحمدی خانی، بغداد.
١٢. عوسمان شارباژێری، ٢٠٠٧، سروودی (ئەی ڕەقیب)، گ: هەرێمی کوردستان، ژ: ٣٩٥,
١٣. عیزەدین مستەفا ڕەسول، ٢٠١٦، دیوانی ئەحمەد موختار جاف، چاپخانەی تاران، پەنجەرە.
١٤. فائیق هۆشیار، ١٩٩٠، دیوانی پیرەمێرد، چاپخانەی (زهان)، بەغدا.
١٥. فواد تایەر صادق، ٢٠٠١، هۆشیاریمان، سلێمانی.
١٦. ڤیستیڤاڵی کامەران موکری، ٢٠١٢، چەند بابەت و لێکۆڵینەوەیەک لەسەر سروودی کوردی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدون، سلێمانی.
١٧. کەمال غەمبار، ٢٠١٦، بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێک، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

١٨. گۆران ســـۆران فەیزی، ٢٠٠٦، باری ئەدەبی کوردی لەشـــاری هەولێر (١٩٣٥-١٩٥٨)، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.
١٩. مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و فاتیح عەبدولکەریم، ١٩٧٦، دیوانی نالی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.
٢٠. مارف خەزنەدار. د، ٢٠٠٥، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەشـــی پێنجەم، دەزگای ئارای، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر.
٢١. موحسین ئەحمەد، ٢٠١٢، فەرهەنگی نوێ، چاپخانەی (حەمدی)، سلێمانی.
٢٢. محەمەد مەلا کەریم، ١٩٨٠، دیوانی بێکەس، چاپخانەی (الادیب) بەغدا.
٢٣. محەمەد نوری عارف، ٢٠٠٩، فەرهەنگی دیوانی شاعیران (نالی، سالم، کوردی). چاپخانەی ئاراس، هەولێر.
٢٤. مەحمود زێوەر، ٢٠٠٨، دیوانی زێوەر، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، هەولێر.
٢٥. صادق بەهائەدین، ١٩٧٧، دیوانا مەلایێ جزیزی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کوردی، بەغدا.
٢٦. هۆشیار عبدالرحمن سیوەیلی، ٢٠٠٤، نەتەوە خوازی، هەولێر.
٢٧. ناسری ڕەزازی، ٢٠٠٧، دیدەنی، دوکان، سلێمانی.
٢٨. یاســین صــابر صــالح، ٢٠٠٥، ئینســاکۆلۆپیدیای گشــتی، دەزگای چاپەمەنی و پەخشــی سەردەم، سلێمانی.